

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ



ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳՈՐԾ ՄՈՍԿՎԱՅԻ՝ 1920 Թ. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Է. Ա. ԶՈՐԱԲՅԱՆ

1920 թ. գարնանը արմատապես փոխվեց ռազմաքաղաքական իրադրությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Մի կողմից Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի հայտնվելը Հայաստանի և Վրաստանի արևելյան սահմանների վրա, իսկ մյուս կողմից Անատոլիայում քեմալական կառավարության կազմավորումը խիստ ծանր ու սպառնալից վիճակ ստեղծեցին Հայաստանի և մասամբ էլ Վրաստանի համար: Եթե դրան ավելացնենք և այն իրողությունը, որ այդ շրջանում Անդրկովկասում արդեն բրիտանական ռազմական ուժեր համարյա թե չէին մնացել (1920 թ. ամռան սկզբին միայն մի փոքրիկ ջոկատ կար Բաթումում), ապա պատկերը միանգամայն պարզ կդառնա:

Թե՛ քեմալական Թուրքիան և թե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը տարածաշրջանում ազդեցիվ քաղաքականություն վարելու գիծ էին որդեգրել, որի կոնկրետ վկայությունը արտաքին քաղաքականության ասպարեզում նրանց ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերն էր: Անկարայում Թուրքիայի ազգային մեծ Ժողովի գումարումից (ապրիլի 23) ընդամենը երեք օր անց Մուստաֆա Քեմալը Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում առաջարկում է Անդրկովկասի փաստական բաժանում կատարել (Ադրբեջանը և Վրաստանը «մեծահոգաբար» թողնելով Ռուսաստանին՝ նա իր վրա էր վերցնում ռազմական գործողությունները «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ)¹: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա նրա խորհրդայնացումը սկզբում նույնիսկ որոշ լավատեսական տրամադրություններ առաջացրեց Հայաստանի կառավարող շրջաններում: Նման ենթադրության համար նյութ են տալիս ապրիլի 29-ին և 30-ին Բաքու ուղարկված երկու փաստաթուղթ, որոնցից առաջինում՝ ուղղված ժողովխորհի նախագահ Ն. Նարիմանովին, խոսելով այն մասին, որ մուսավաթական կառավարությունը բազմիցս փորձել է զենքի ուժով զավթել հայկական Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը և մարտի 22-ից սկսած հրի ու սրի է մատնում Ղարաբաղի հայկական գյուղերը, հույս է հայտնվում, որ «Ադրբեջանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, որը հռչակել է ժողովրդի ազատ կամաարտահայտության սկզբունքը, Ղարաբաղի հարցում չի գնա մուսավաթական կառավարության հետքերով, որն իր գործողությունների համար ձեռն ժողովրդի և Չեր կողմից գլխավորվող կառավարության կողմից հայտարարված է Ադրբեջանական հանրապետության աշխատավոր ժողովրդի շահերի դավաճան և չի հապաղի ամենաշտապ միջոցներ ձեռնարկել Ղարաբաղում և Չանգեզուրում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու ու նշված շրջաններից ադրբեջանական զորքերը հետ կանչելու համար»²: Երկրորդը հասցեագրված էր Ադրբեջանում Հայաստանի

¹ Այս նամակը Մոսկվա էր հասել միայն հունիսի 1-ին, և նրան սրատասխանել էր ոչ թե Վ. Ի. Լենինը, այլ արտգործառնական Գ. Չիչերինը, որը, հավանություն չտալով Մ. Քեմալի առաջարկին, առաջ էր քաշել իր միջնորդությունը հայ-թուրքական կնճոխ լուծման հարցում:

² ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.38, ք.1: «Հատաչը», չգիտես ինչու, ապրիլի 29-ով թվագրված այս նոտան ներկայացրել է որպես ՀՀ արտգործնախարարի պատասխանը Ն. Նարիմանովին,

դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին: Նրանում ասված էր, որ «Ադրբեջանական հանրապետության տապալված կառավարությունը քաղաքական նկատառումներով ամեն կերպ արգելակում էր նախնախնորքների արտահանումը Հայաստան, որի հետևանքով կանգ էին առնում երկաթուղիները, այրադաշները, փոերը, բաղնիքները և արդյունաբերական ձեռնարկությունները՝ ծանր դրություն ստեղծելով Հայաստանի դեմոկրատիայի համար: Այժմ՝ Ադրբեջանում իրական դեմոկրատական կարգի հաստատումով, Հայաստանի կառավարությունը վստահ է, որ նավթի արտահանման ամեն կարգի խոչընդոտները այսուհետ ամբողջովին կվերացվեն: Այդ համոզումով կառավարությունը լիազորում է Չեզ անմիջապես բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի նոր կառավարության հետ նշված հարցի շտապ լուծման համար»³ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Չենք կարծում, թե Հայաստանի դեկավարությունը զենքի ուժով հաստատված խորհրդային իշխանությունը իսկապես դեմոկրատական էր համարում: Ավելի շուտ դա դիվանագիտական քայլ էր՝ որոշակի նպատակ հետապնդող: Ամեն դեպքում թե՛ Նարինանովին հասցեագրած ապրիլի 29-ի նոտան և թե՛ Մ. Հարությունյանին ուղղված ապրիլի 30-ի հեռագիրը վկայում են, որ Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ Ադրբեջանի նոր իշխանությունների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել, վերջ տալ չհայտարարված պատերազմին՝ Ղարաբաղում, առևտրատնտեսական փոխշահավետ կապեր հաստատել: Մակայն սպասելիքները չարդարացան. Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը ոչ միայն չընդառաջեց Հայաստանի խաղաղասիրական առաջարկությանը, այլև հոխորտաց, հանդես եկավ վերջնագրով ու սպառնաց պատերազմով. «Ադրբեջանյան խորհրդային հանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, - ասված է Հայաստանի կառավարությանն ուղղած ապրիլի 30-ի նոտայում, - հանձինս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է.

Մաքրել ձեր գորքերից Ղարաբաղի և Չանգեզուրի տերիտորիան,

Քաշվել դեպի ձեր սահմանները,

Դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը:

Հակառակ դեպքում Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի հանրապետության հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է 3 օր ժամանակ»⁴:

Մխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ ժողովուրդների պատմության մեջ հազիվ թե նախադեպը գտնվի, երբ ընդամենը երկու օրվա կյանք ունեցող, դեռևս չկազմավորված և սեփական բանակ չստեղծած կառավարությունը հանդես գա վերջնագրերով ու սպառնա պատերազմով: Ուրեմն՝ Բաքվի դեկավարությունը հույսը դրել էր ոչ թե սեփական ուժերի, այլ ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի վրա, ինչի մասին են վկայում այդ նույն օրը՝ ապրիլի 30-ին, ադրբեջանական գորքերին իջեցված հրամանի հետևյալ տողերը. «Հայաստանի հանրապետության կառավարության կողմից վերջնագրի չկատարման դեպքում ձեզ օգնություն կուղարկվի դաշնակցային, եղբայրական խորհրդային կարմիր բանակը, որը պատրաստ է ամբողջ աշխարհը ազատագրել բռնությունից և շահագործումից»⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

այն դեպքում, երբ նույն համադրում տպագրել է ապրիլի 30-ով թվագրված Ադրբեջանի վերջնագիրը (տե՛ս «Հատաջ», 5 մայիսի, 1920):

³ Նույն տեղում, թ. 85:

⁴ «Հատաջ», 5 մայիսի, 1920:

⁵ «К истории образования НКАО Аз. ССР, 1918-1925, документы и материалы», Баку, 1989, с. 42.

Եվ կարծես ի հաստատումն Աղբրեջանի կառավարության այս սպառնալիքի՝ մայիսի 1-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ևս վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով հայկական զորքերը դուրս բերել Աղբրեջանի տարածքից, վերջ տալ ազգամիջյան կոտորածներին և բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով: «Դա պետք է արվի 24 ժամվա ընթացքում ներկա առաջարկությունը ստանալու օրվանից, ասված է այդ վերջնագրում: - Սույնի չկատարումը կդիտվի որպես հայկական կառավարության մարտահրավեր Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ խորհրդային հանրապետությանը: Առաջարկությունը կիրագործվի ռուսական կարմիր բանակի ուժերով, հետևանքների համար պատասխանատվությունը ամբողջովին կընկնի հայկական կառավարության վրա»⁶ (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Դժվար չէ պատկերացնել այն ծանր վիճակը, որ ստեղծվեց հայկական կողմի համար՝ կապված հատկապես այս վերջնագրի հետ, քանի որ նրա հեղինակները (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Մեխունիշին, Լևանդովսկի) խոսում էին Ռուսաստանի անունից և սպառնում կարմիր բանակով: Ահա թե ինչու, ձգտելով խուսափել վտանգավոր հետևանքներից, Հայաստանի կառավարությունն այդ նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, շտապեց պատասխանել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագրին՝ փաստելով այն իրողությունը, որ Աղբրեջանի տարածքում հայկական զորքեր երբեք չեն եղել և ներկայումս էլ չկան, այլ հակառակը՝ աղբրեջանական զորքերն են հայկական Ղարաբաղում պատերազմում աշխատավոր հայ գյուղացիության դեմ, ավերում գյուղերն ու ավանները, այն դեպքում, երբ այդ գյուղացիությունը իր մի շարք համագումարներում արտահայտել է իր անհողդողդ կամքը՝ չճանաչել Աղբրեջանի գերիշխանությունը և չմտնել նրա կազմի մեջ: «Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեզ առաջարկել Աղբրեջանի նոր կառավարությանը դուրս բերել զորքերը հայկական Լեռնային Ղարաբաղից և այնուհետև արդեն 10-րդ անգամ կազմակերպել այդ մարզի բնակչության կամաարտահայտություն և գործել համաձայն բնակչության կամքի, ասված է պատասխան նոտայում: - ...Հայաստանի կառավարությունը առաջարկում է Խորհրդային սոցիալիստական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին չեզոք հանձնաժողով ուղարկել Ղարաբաղ գործի իրական դրությունը պարզելու համար»⁷: Նոտայի վերջում հույս էր հայտնվում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը թույլ չի տա ճնշում գործադրել հայ աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ, և տվյալ դեպքում վերջնագրի համար ոչ մի հիմք չկա:

Աղբրեջանի կառավարության ապրիլի 30-ի վերջնագիրը ևս Երևանում մայիսի 1-ին էր ստացվել, սակայն պատասխանը անմիջապես չէր տրվել, ինչպես դա արվեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագրի դեպքում, այլ հետաձգվեց մինչև մայիսի 3-ը: Դրա փոխարեն վերջնագրի բովանդակությունը շտապ հաղորդվել էր Մոսկվա՝ Վ. Լենինին և Գ. Չիչերինին՝ տեղեկացնելու նրանց Բաքվի ղեկավարության վարքագծի մասին: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը լուրջ նշանակություն չէր տվել Աղբրեջանի սպառնալիքներին՝ քաջ գիտակցելով, որ առանց Մոսկվայի հավանության Բաքուն չի կարող տեղից շարժվել: Այնուամենայնիվ վերջնագրի ժամկետի ավարտին՝ մայիսի 3-ին, պատասխան նոտա ուղարկվեց Բաքու (պատճեն Լենինին, Չիչերինին և Օրջոնիկիձեին), որտեղ կես առ կես հերքվում էին ներկայացված մեղադրանքները, ցույց տրվում, որ ոչ թե հայկական զորքերն են մտել Աղբրեջանի տարածք, այլ հակառակը՝ աղբրեջանական զորքերն են ներխուժել հայաբնակ շրջաններ,

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, է. 15:

⁷ Նույն տեղում, գ. 38, ք. 89:

որոնք չեն ուզում լինել Ադրբեջանի կազմում: Բայցևայնպես, «կանգնած լինելով բոլոր վիճելի հարցերի խաղաղ լուծման տեսակետի վրա և բացարձակապես դեմ լինելով որևէ ռազմական գործողության,- ասված էր նուտայում,- Հայաստանի կառավարությունը՝ համաձայնելով ապագայում նոր ընդհարումների ծագման հնարավորությունների վերացման մասին Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի վերոհիշյալ կարծիքի հետ, Ձեր կառավարությանն առաջարկում է. առաջին՝ դադարեցնել ամեն կարգի ռազմական գործողությունները, երկրորդ՝ Հայաստանի հանրապետության հետ բանակցություններ սկսել երկու հարևան հանրապետությունների միջև սահմանների և նորմալ հարաբերությունների վերջնական հաստատման համար»⁸:

Հայաստանի խորհրդարանի մայիսի 3-ի նիստում լսվեց արտգործնախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը Ադրբեջանի նոր իշխանությունների վերջնագրի և կառավարության պատասխանի մասին ու հավանություն տրվեց վերջինիս գործունեությանը՝ հանձնարարելով «բոլոր միջոցները ձեռք առնել ապահովելու հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը և ազատ հայրենիքի անկախությունը»⁹:

Խորհրդային Ադրբեջանի ռազմատենչ վարքագիծը (այդ նույն օրերին վերջնագիր էր ներկայացվել նաև Վրաստանին և 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերին ներքաշել արյունոտ կոնֆլիկտի մեջ վրացական բանակի հետ) չէր կարող արժանանալ Մոսկվայի հավանությանը ոչ միայն այն պատճառով, որ վերջինս չէր ցանկանում միաժամանակյա պատերազմ մղել թե՛ արևմուտքում (լեհական ճակատ), թե՛ հարավում, այլև այն, որ կպակակազերծվեր համաշխարհային հանրությանը որպես խաղարարար ներկայանալու ձգտումը: Ուրեմն նա պիտի չափավորեր Բաքվի ղեկավարության ախորժակը: Մայիսի 6-ին Ստալինը հեռագրում է Օրջոնիկիձեին. «Մեր զորամասերի որոշ գործողությունները, ինչպես և Ադրբեջանի զորամասերի... խառնում են քարտերը և ... խանգարում մեր քաղաքականության իրագործմանը...»: Իսկ Չիչերինի տեղակալ Լևոն Կարախանը Լեոնինի անունից ավելի կոնկրետ ցուցումներ է տալիս Հայաստանին ներկայացված վերջնագրի կապակցությամբ. «Իլլիը խնդրել է հայտնել ձեզ..., հարկավոր է չանցնել սահմանը, որ հաստատված է նրա հետ հին Ադրբեջանի կողմից, իսկ վիճելի տարածքները զբաղեցնել վերջնագրի կարգով, այլ վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհներով...»¹⁰:

Մոսկվայի նման դիրքորոշումը, հասկանալի է, պետք է զգաստացներ Բաքվի տաքջուխներին և հարկադրեր առժամանակ զերծ մնալ Հայաստանի դեմ զենք ձեռնելուց: Ադրբեջանը պատերազմ չհայտարարեց Հայաստանին, Դրոյի գլխավորած հայկական զորամասերն էլ Ղարաբաղից հեռացան ոչ թե երեքօրյա ժամկետում, այլ միայն մայիսի 25-ին, իսկ Չանգեզուրը մաքրելու պահանջը գոնե զարմանային այդ օրերին օրակարգից հանվեց: Ավելին՝ Բաքվի ղեկավարությունը մայիսի 8-ին Հայաստանի կառավարությանը բանակցություններ սկսելու առաջարկություն արեց: Վերջինս էլ մայիսի 9-ի նիստում լսեց վարչապետ՝ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանի «զեկուցումը Ադրբեջանի նոթայի մասին, որով կառաջարկվեր մայիսի 15-ին նշանակել բանակցություններ Բաքվում» և որոշեց «ընդունել բանակցելը, Ժողովի վայր նշանակել ոչ թե Բաքուն այլ Ղազախը:

⁸ Նույն տեղում, ք. 24-25:

⁹ «Հառաջ», 5 մայիսի, 1920:

¹⁰ Р. Казанчян, РСФСР и так называемые «спорные территории» (1920 г.). «Коммунист», 23 декабря, 1989.

¹¹ ՀԳԻ քյուրայի որոշումով 1920. մայիսի 5-ին Ալ. Խատիսյանի փոխարեն վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը:

Մեր կողմն նշանակել ներկայացուցիչներ Մ. Յարութիւնեան, Պապովեան և Իզ-բաշեան: Պատասխանելուց առաջ համաձայնութեան գալ վրաց կառավարու-թեան հետ»¹²: Սակայն պատասխան նոտան ուղարկվեց միայն 3 օր հետո՝ մայի-սի 12-ին: Նման ուշացման պատճառը հավանաբար վրացիների հետ բանակցելն էր, ինչի մասին խոսվում է կառավարութեան որոշման մեջ¹³:

Ինչևէ, մայիսի 12-ին ուղարկվեց պատասխան նոտա, որում նախ հերքվում էին Հայաստանում մահմեդականների նկատմամբ բռնություններ գործադրելու վերաբերյալ Ադրբեջանի մեդադրանքները, ցույց տրվում, որ վերջինս է Նուխում, Արեշում, Ելիզավետպոլում, Շամախում, Ղարաբաղում և Գողթանում զանգվա-ծային գազանություններ կատարել, բայց նայնպես Հայաստանի կառավարու-թյունը, իր մշտական խաղաղասիրութունից ելնելով, ընդունում է բանակցություն-ներ սկսելու և բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղորեն լուծելու առաջարկը՝ «որպես լիազոր ներկայացուցիչներ նշանակելով Բաքվում դիվանագիտական ներկայա-ցուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանին, Ղարաբաղ մեկնած Անդրկովկասյան կոն-ֆերանսի պատվիրակներ Պապովյանին ու դոկտոր Յուզբաշյանին...»: Որպես բանակցությունների վայր էր առաջարկվում Ղազախ քաղաքը¹⁴:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն հանգամանքը, որ այս նոտայի պատճեն-ները ևս ուղարկվել էին Մոսկվա՝ Լենինին և Չիչերինին: Սակայն ժամանակն անցնում էր, իսկ Բաքվից պատասխան չէր ստացվում: Ոչ միայն չէին ազատվել նաև Քարվանսարայ (այժմ՝ Իջևան) մտած կարմիր բանակի զորաջոկատի կող-մից բռնությամբ գերի տարված ներքին գործերի մինիստրի օգնական Մանասյա-նը, գեներալ Բաղդասարովը և մի շարք այլ պաշտոնատար անձինք, այլև Բաք-վում ձերբակալվել էր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը: Մայիսի 31-ին Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Հուսեյնովին ուղարկված նոտայում, բողոքելով այս ամենի դեմ, Հայաստանի արտգործնախարարը միաժամանակ հայտնում էր, որ ի պատասխան Բաքվի վերոհիշյալ գործողությունների, Երևա-նում տնային կալանքի տակ են վերցված ադրբեջանական նախկին ներկայա-ցուցչութեան բոլոր անդամները¹⁵:

Հանրապետությունների միջև նման լարված իրադրութեան պայմաններում, բնական է, կոնֆերանսի գումարման մասին խոսք լինել չէր կարող: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ Բաքուն ազատ արձակեց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, Հայաստանի կառավարությունը նորից բարձրացրեց հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս գումարելու հարցը: Հունիսի 21-ին Մ. Հարություն-յանը իր կառավարությունից ստանում է հետևյալ ռադիոհեռագիրը. «Չեր հեռա-գիրը ստանալուն պես կառավարությունը անհապաղ կարգադրություն արեց հա-նելու տնային կալանքը նախկին ադրբեջանական միսիայից: Խնդրում են որպես Հայաստանի հանրապետութեան ներկայացուցիչ կապվել ադրբեջանական կա-ռավարութեան հետ և ստանալ մեր հեռագրերի պատասխանը. առաջին, կոնֆե-րանսի գումարման վերաբերյալ՝ խաղաղ բանակցություններ վարելու համար, երկրորդ, Մանասյանի, Ջաղեթյանի և մյուսների ազատման հարցի մասին:

¹² ՀԱԱ, Ֆ. 199, ց. 1, գ. 133 I մաս, ք. 78:

¹³ Հայաստանի և Վրաստանի միջև դաշնակցային որևէ պարտավորություն չկար. ուղղակի կարմիր բանակի՝ Ադրբեջան մտնելուց հետո՝ մայիսին, որոշ բանակցություններ վարվեցին ռազմական գործողությունների համաձայնեցման հնարավորութեան ուղ-ղությամբ, որոնք ավարտվեցին անարդյունք:

¹⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 278., ց. 1, գ. 35, ք. 5-6:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 38, ք. 100:

Անհրաժեշտ է պարզել նախկին աղբրեջանական ներկայացուցչության իրավական դրությունը. որին մենք առայժմ պաշտոնապես չենք ճանաչում՝ նոր կառավարությունից լիազորությունների բացակայության պատճառով...»¹⁶: Թեև Մ. Հարությունյանը Հուսեյնովին խնդրել էր ռադիոհեռագրում բարձրացված հարցերին պատասխանել հնարավորինս շուտ, բայց աղբրեջանական կողմը բոլորովին չէր շտապում: Հունիսյան այդ օրերին Բաքվի ուշադրությունը ամբողջովին բևեռված էր Մոսկվայի վրա, որտեղ ընթացող հայ-ռուսական բանակցություններում պետք է լուծում ստանար նաև վիճելի տարածքների հարցը: Խոսքը Լևոն Շանթի և Գ. Չիչերինի գլխավորած պատվիրակությունների միջև ընթացող բանակցությունների մասին է, որոնք սկսվեցին մայիսի վերջին և շարունակվեցին մինչև հուլիսի սկիզբը: Այստեղ չենք անդրադառնա բոլոր այն հարցերին (Հայաստանի հանրապետության անկախության ճանաչում, նրա ներքին գործերին չմիջամտելու պարտավորվածություն, արևմտահայ նահանգները Հայաստանի հանրապետությանը միացնելու սկզբունքի ընդունում, ռուսահայերի՝ Հայաստան գաղթելու իրավունքի ճանաչում, առաջին աշխարհամարտի հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված վնասների հատուցում և այլն), որոնք քննարկման նյութ են դարձել, այլ կանդրադառնանք հայ-աղբրեջանական տարածքային վեճերի և հատկապես Նախիջևանի հարցում Ռուսաստանի դիրքորոշմանը:

Նախ արձանագրենք, որ Շանթի պատվիրակությունը կառավարությունից ցուցում էր ստացել Մոսկվայից պահանջել Հայաստանի մաս ճանաչելու Աղբրեջանի կողմից վիճելի հայտարարված Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը: Դատելով հունիսի 1-ին Լևոն Շանթի Թիֆլիս՝ Հայաստանի հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին ուղարկած հեռագրից՝ բուլնիկյան կառավարությունը բարյացակամորեն էր տրամադրված և Հայաստանի «պահանջները համարում էր արդարացի», բայց Բաքվի ճնշման տակ տատանվում էր և հապաղում պայմանագրի կնքման հարցում: «Կառավարությունն այստեղ երկար տատանումներից ու խորհրդակցություններից հետո վերջապես երեկ երեկոյան հայտնեց մեզ իր որոշումը, - ասված է հեռագրում, - որը, ըստ էության, հանդիսանում է Բաքվի պահանջը, այն է վիճելի համարել Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Շարուր-Ղարալազյազը, գրավել այդ մարզերը ռուսական զորքերով մինչև վեճի ավարտը, խառը հանձնաժողովով Կովկասում հաստատել վերջնական սահմանները»¹⁷: Այնուհետև շեշտելով, որ պատվիրակությունը վճռականապես մերժել է այդ առաջարկությունը՝ վիճելի համարելով միմիայն Ղարաբաղը, Շանթը ավելացնում է, թե «այժմ մեր կարծիքով, երեք ելք կա. **Առաջին**, կնքել պայմանագիր՝ վիճելի հայտարարելով Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ելիզավետպոլի, Ղազախի և Ադստաֆայի հետ միասին՝ պայմանով, որ զորքերը մնան իրենց տեղերում և առաջ չանցնեն: Այդ դիջումը, հավանաբար, կընդունեն: **Երկրորդ**, պայմանագրում Հայաստանի տարածքը հիշատակել ընդհանուր բառերով՝ կազմված Կարսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի և Բաթումի մարզերի մասերից, սահմանների որոշման հարցը հանձնելով ռուսների միջնորդությամբ խառը հանձնաժողովին մի կողմից Վրաստանի, մյուս կողմից Աղբրեջանի հետ՝ պայմանով, որ զորքերը մնան այնտեղ, որտեղ ներկայումս են: Այդ դեկլարատիվ ձևը իսկույն ևեթ կընդունվի: Կարող է նույնիսկ հնարավոր լինի մի քիչ ավելի կոնկրետացնել տարածքը: **Երրորդ**, պնդել միայն Ղարաբաղի վիճելի լինելու վրա, որով, հավանաբար, համաձայնությունը կհետաձգվի, մենք կվերադառնանք, իսկ բանակցությունները կշարունակվեն մեզ մոտ՝ նրանց նշանակված ներկայացուցչի հետ:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 29:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, ք. 112:

Այդ երեքից չարիքի փոքրագույն մենք համարում ենք առաջինը՝ եթե պայմանագիրը դուք համարում եք անպայման անհրաժեշտ: Չեր որոշումը և հրահանգները շտապ հեռագրեցեք հեռագրաթելով և ռադիոյով...»¹⁶: Ստանալով Շանթի հեռագիրը՝ Տ. Բեկզառյանը այն հաղորդեց Երևան (Երևանի և Մոսկվայի միջև ուղիղ հեռագրակապ չկար) և այնտեղից ստացած հրահանգների հիման վրա հունիսի 16-ին պատասխան հեռագիր ուղարկեց Շանթին, որում ասված էր. «**Առաջին**, խնդրում եմ անհապաղ պարզաբանել Խորհրդային կառավարությանը Բաքվի հայ բուշևիկների իրական պատկերը, որոնք Հայաստանի մասին ամբաստանագրեր և կեղծ տեղեկություններ են ուղարկում Մոսկվա: Մատնանշեք, որ Հայաստանում երբեք չաշխատած այդ մարդիկ, անծանոթ նրա իրական կարիքներին և դրությանը, քողարկվում են կոմունիզմի դրոշով՝ հետապնդելով իրենց շահադիտական նպատակները: Թիֆլիսում կոմունիստական կուսակցության երկրային կենտրոնի հայ գաղափարական կոմունիստները վճռակամորեն դեմ են արտահայտվել Հայաստանում կոմունիստների ելույթներին և հայտնել են նրանց իրենց կշտամբանքը: **Երկրորդ**, հնարավոր բոլոր միջոցներով ձգտեցեք արագացնել մեր անկախության և Հայաստանի սահմանների պաշտոնական ճանաչումը: Պնդեցեք Ղարաբաղից խորհրդային զորքերի անհապաղ դուրսբերման վրա: Հայտնում եմ Ձեզ ի գիտություն, որ նրանց ներկայությունը կազմալուծող ազդեցություն է ունենում մեր գյուղացիության վրա Ղարաբաղում և նույնիսկ կից Չանգեզուրում և այդ հարցում ամեն մի հապաղում կարող է լուրջ բարդություններ առաջացնել Հայաստանի մյուս մասերում ևս: Դրոն իր ջոկատով Ղարաբաղից հետ է քաշվել Չանգեզուր:

Երրորդ, Հայաստանի և նրան շրջապատող պետությունների միջև միջնորդությունը համարում ենք ընդունելի:

Չորրորդ, նկատի առնելով ֆինանսական ծանր ճգնաժամը, ձգտեցեք օգտագործել Հայաստանի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը ստանալու մեզ համար հնարավոր և ընդունելի օգնություն: Այդ հարցը առաջ քաշեք ծայրահեղ զգուշությամբ, առանց մեր կողմից քաղաքական պարտավորության՝ նրան հաղորդելով բացառապես ֆինանսական բնույթ»¹⁷: Տպագիր այս փաստաթղթի վերջում ձեռագրով կետեր են ավելացված մավթի, հացի և այլ պահանջների մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, Բաքվի բուշևիկների ակտիվ միջամտությունը Մոսկվայում ընթացող բանակցություններին անհանգստացնում էր նաև Հայաստանի կառավարությանը: Ցավալիքն այն է, որ դրանց շարքում քիչ չէին նաև հայ կոմունիստները: Սակայն այդ հարցի մանրամասնումը մեր խնդիրը չէ, առավել ևս, որ բանակցությունների այդ փուլում (մինչև հուլիս) Խորհրդային կառավարությունը, ինչպես վերը նշվեց, բարյացակամորեն էր տրամադրված և ձգտում էր անպայմանորեն գործն ավարտել պայմանագրի կնքումով:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության բարյացակամության, Հայաստանի պահանջները ճանաչելու և համապատասխան պայմանագիր ստորագրելու պատրաստակամության մասին վկայում է նաև Շանթի պատվիրակության անդամ Համբարձում Տերտերյանը 1954 թ. «Հայրենիք» ամսագրում տպագրած իր հուշերում: Ասենք ինչո՞ւ միայն Շանթը կամ Հ. Տերտերյանը, հենց Չիչերինի հունիսի 2-ի հեռագիրն էլ այդ է վկայում. «Մեզ անհրաժեշտ է կոմպրոմիսի հասնել դաշնակցական կառավարության հետ: Մինչդեռ Ադրբեջանական կառավարությունը վիճելի է հայտարարում ոչ միայն Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, այլև Շարուր-Դարալագյազի գավառը,- գրում է Չիչերինը Վլադիկավկազում գտնվող

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 112-113:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, թ. 88:

Օրջոնիկիժին: - Վերջինս երբեք ոչ մեկի կողմից վիճելի չի հայտարարվել, նույնիսկ մուսավաթական կառավարությունը միշտ այն համարել է Հայաստանինը: Առանց նրա Հայաստանին համարյա ոչինչ չի մնում»: Այնուհետև նշելով, որ հայկական պատվիրակությունը երկար դիմադրությունից հետո համաձայնել է վիճելի հայտարարել Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը, բայց ոչ երբեք Շարուր-Ղարալագյազը, Չիչերինը շարունակում է. «Մյուս կողմից մեզ անհրաժեշտ է համաձայնության գալ ադրբեջանական կառավարության հետ, որպեսզի Հայաստանի հետ մեր պայմանագիրը չհակասի Ադրբեջանի պահանջներին: Նկատի առնելով Բաքվում Չեր հսկայական ազդեցությունը, խնդրում ենք Չեզ օգտագործել այն, որպեսզի ստանանք ադրբեջանական կառավարության համաձայնությունը վիճելի հայտարարելու Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, բայց ոչ Շարուր-Ղարալագյազի գավառը»²⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Ինչպես տեսնում ենք, հեռագրում Չիչերինը կարծես թե չըջանցում է Նախիջևանի հարցը, ուղղակիորեն չի խոսում նրա պատկանելության հարցում իր դիրքորոշման մասին: Բայց հեռագրի վերջամասից դժվար չէ կռահել, որ նա մտադիր չէր հագուրդ տալ Ադրբեջանի մկրտումներին և վիճելի հայտարարել մահ այդ գավառը: «Միաժամանակ մեր ռազմական ուժերի անբավարարությունը և Նախիջևանի մոտ մեզ սպառնացող թուրքական ջոկատների հայտնվելը (հարկադրում են մեզ) հրաժարվել մեր զորամասերով Հայաստանի հանրապետության զբաղեցրած ինչ որ նոր տարածքներ գրավելու մտքից,- ասված է հեռագրում: -Մեր զորքերը տիրում են Շուշին և Ջերբախը, մենք հարկադրված եղանք հրաժարվել Նախիջևանը և Ջուլֆան գրավելուց: Մատնանշե՞ք Ադրբեջանի կառավարությանը, որ մենք անհրաժեշտաբար հարկադրված ենք սահմանափակվել Շուշու և Ջերբախի գրավումով և փաստորեն հնարավորություն չունենք մեր զորքերն ավելի առաջ շարժելու: Դա անառարկելիորեն հաստատված է հանրապետության ռազմա-հեղափոխական խորհրդի կողմից: Խնդրում են հայտնեք Բաքվի կառավարությանը, որ մենք ներկայումս հնարավորություն չունենք գրավելու Նախիջևանը և Ջուլֆան և մատնանշեք օրյելտիվ պատճառները, որոնք հարկադրում են մեզ սահմանափակվել ռազմական ստատուս-քվոյով»²¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Չիչերինյան այս տողերում ուշագրավը նախ այն է, որ նա թուրքական ջոկատներին դեռևս չի համարում դաշնակից ուժեր, և հետո Նախիջևանի ու Ջուլֆայի գրավումը համարում է «ռազմական ստատուս-քվոյի» խախտում: Այլ կերպ ասած՝ Գ. Չիչերինը այդ տարածքները համարում է Հայաստանի հանրապետության մաս, թեև այդ մասին բացահայտ չի արտահայտվում: Սակայն կա մի երրորդ հանգամանք ևս. ըստ վերոհիշյալ հեռագրի՝ Չիչերինը կողմնակից էր Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը վիճելի հայտարարելուն, մինչդեռ Հ. Տերտերյանը իր հուշերում գրում է, թե երկրորդ տեսակցության ժամանակ*, որը տեղի էր ունեցել հավանաբար հունիսի կեսերին, կայացվեց համաձայնություն՝ Ղարաբաղը վիճելի, իսկ Ջանգեզուրը և Նախիջևանը՝ Հայաստանին: Ուրիշ ուղղակի վկայություններ չկան այս մասին, բայց Տերտերյանին էլ չհավատալ չենք կարող: Առավել ևս, որ բանակցությունների հաջող ընթացքի մասին խոսվում է նաև պատվիրակության մեկ այլ անդամի՝ Լևոն Ջարաֆյանի հունիսի 10-ի հեռագրում. «Օրերս կձևակերպվի մեր միսիայի քաղաքական մասը,- որի մասին կհայտնենք կիրակի

²⁰ Է. Ա. Չոբարյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 63:

²¹ Նույն տեղում:

* Բանակցությունները կրել են տեսակցական բնույթ, հրավիրվել են ռուսական պատվիրակության կողմից և վարվել բանավոր:

օրը...»²²: Ուստի պետք է ընդունենք, որ Շանթի պատվիրակությունը պնդել է հունիսի 1-ի հեռագրում նշված երրորդ տարբերակը (միայն Ղարաբաղը՝ վիճելի, իսկ Չանգեզուրը և Նախիջևանը՝ Հայաստանին), իսկ ռուսական կողմն էլ ընդառաջել է: Ընդհանրապես Հ. Տերտերյանը այս տեսակցությունը համարում է ամենաարդյունավետը, դրականորեն էին լուծվելու մյուս հարցերը ևս (Չիչերինը ստանձնելու էր միջնորդությունը Հայաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև՝ ապահովելու էլք դեպի Սև ծով և Արևմտյան Հայաստանի որոշ մարզերի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը²³, դրականորեն պետք է լուծվեին նաև մշակութային և տնտեսական խնդիրները): Պայմանավորվել էին նաև, որ ռուսական կողմը կնախապատրաստի պայմանագրի նախագիծը և կներկայացնի ստորագրության երկու օրվա ընթացքում: Սակայն կայացած համաձայնությունը գործի չվերածվեց. օրերն անցնում էին, իսկ ռուսական կողմը շարունակում էր խորհրդավոր լռություն պահպանել. նա կարծես թե՛ մոռացել էր թե՛ Շանթի պատվիրակության, թե կնքվելիք պայմանագրի մասին: Հ. Տերտերյանը այս կապակցությամբ գրում է. «Պարզ էր, որ կայացած համաձայնությունը անակնկալ և անսխառթ արգելքների էր հանդիպել թանձր վարագույրի ետևում»:

Իսկապես որ, հունիսի երկրորդ կեսին Մոսկվան սկսեց հեղեղվել Բաքվից և Կովկասում գործող ղեկավար կոմունիստներից ստացված հեռագրերով, որոնք, խոսքները մեկ արած, պահանջում էին պայմանագիր չստորագրել Հայաստանի հետ: Ծանոթանանք դրանցից մեկ-երկուսին. Հունիսի 19-ին Չիչերինը ստանում է Օրջոնիկիձեի հետևյալ հեռագիրը. «Աղբբեջանը հավակնում է Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Շարուր-Ղարալագյազի գավառներին: Ղարաբաղում և Չանգեզուրում հայտարարված է խորհրդային իշխանություն և վերոհիշյալ տարածքները իրենց համարում են Աղբբեջանի խորհրդային հանրապետության մաս: Նախիջևանը արդեն մի քանի ամիս է ապստամբ մուսուլմանների ձեռքում է: Շարուր-Ղարալագյազի վերաբերյալ ես տեղեկություններ չունեմ»:

Աղբբեջանը առանց Ղարաբաղի և Չանգեզուրի ոչ մի կերպ չի կարող մնալ: Ընդհանրապես, իմ կարծիքով, հարկավոր էր Մոսկվա հրավիրել Աղբբեջանի ներկայացուցչին և նրա հետ միասին լուծել Աղբբեջանին և Հայաստանին վերաբերող բոլոր հարցերը: Դա պետք է անել մինչև Հայաստանի հետ պայմանագրի ստորագրումը, գաքաթալչիևայի²⁴ կրկնությունը նաև հայերի հետ այստեղ մեզ վերջնականորեն կտապալի»²⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.): Մեկ այլ գրության մեջ՝ ուղղված Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին, որտեղ Օրջոնիկիձեն խոսում է այն մասին, որ եթե Նախիջևանը և Շարուր-Ղարալագյազը խոստացվի Հայաստանին, ապա վերջինս կհամաձայնի ստորագրել պայմանագիր Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Աղբբեջանին անցնելու մասին, ավելացնում է. «Կարող եմ Ձեզ հավատացնել, որ մենք բավականին պարզ պատկերացնում ենք մեր խաղաղության

²² Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը Հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), Եր., 1966, էջ 108:

²³ Բանակցությունների առաջին իսկ օրը պարզ դարձավ, որ Չիչերինին ավելի շատ հետաքրքրում էր հայ-թուրքական կնճիռը, և առաջարկում էր իր միջնորդությունը դրա լուծման գործում: Մինչդեռ Շանթի պատվիրակությունը այդ հարցը քննարկելու լիազորություն չէր ստացել և ամեն ջանք գործադրում էր խուսափելու Չիչերինի առաջարկությունից (մամրամասն տես Է. Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 48-60):

²⁴ Ռուս-վրացական պայմանագրով (1920թ. մայիս) Աղբբեջանի կողմից վիճելի հայտարարված Չաքաթալայի շրջանը համձմվել էր Վրաստանին, ինչը և առաջ էր բերել Բաքվի ղեկավարության դժգոհությունը:

²⁵ «К истории образования НКАО Аз. ССР, 1918-1925, документы и материалы», с. 49-50.

քաղաքականությունը և իրագործում ենք այն, բայց ես վստահ եմ, և իմ խորը համոզմունքն է, որ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության ամրապնդման և Բաքուն մեզ պահելու համար անհրաժեշտ է միացնել Լեոնային Ղարաբաղը...: Այդ հարցի այլ լուծումը մեր դրությունը Ադրբեջանում դարձնում է խախտու և ոչինչ չի շահում Հայաստանում: Ես գերազանց հասկանում եմ, որ հայտնի քաղաքական իրադրության դեպքում Հայաստանը կարող է մեզ պետք գալ: Որոշեք, ինչպես հարմար եք գտնում: Մենք կիրադործենք ամենը, ինչ մեզ կկարգադրվի, բայց թույլ տվեք տեղեկացնել ձեզ, որ Ադրբեջանի նկատմամբ վերաբերմունքը խիստ վարկաբեկում է մեզ Ադրբեջանի լայն զանգվածների աչքում և ստեղծում վերին աստիճանի նպաստավոր հող մեր՝ հակառակորդների աշխատանքի համար»²⁶ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Օրջոնիկիձեից, Նարիմանովից և Ադրբեջանի մյուս ղեկավարներից բացի հունիսյան այդ օրերին զգալի ակտիվություն ցուցաբերեցին նաև մայիսյան ապստամբությունից հետո Բաքվում ապաստանած հայ կոմունիստները: Չայնակցելով Նարիմանովին, Հուսեյնովին և մյուսներին՝ նրանք Մոսկվա ուղարկեցին մի շարք նամակներ ու հեռագրեր, որոնցում ամեն կերպ վատաբանում էին Հայաստանի կառավարությանը, պահանջում նրա հետ պայմանագիր չկնքել ու ոչ մի զիջում չանել:

Կովկասյան կոմունիստների այս ընդհանուր ճնշումը չէր կարող չազդել ռուսական պատվիրակության դիրքորոշման վրա: Հ. Տերտերյանը վկայում է, որ հունիսի վերջերին Չիչերինը հայ պատվիրակներին նորից հրավիրեց տեսակցության և հայ-ադրբեջանական սահմանագծման հարցում ներկայացրեց նոր առաջարկ. «Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին, Չանգեզուրը՝ վիճելի, Նախիջևանը՝ Հայաստանին»: Հ. Տերտերյանը նաև նշում է, որ ինքը և Չարաֆյանը համաձայն էին այդ սկզբունքով համաձայնագրի ստորագրմանը. «Լևոն Չարաֆյանը և տողերիս գրողը այն կարծիքին էինք, որ ամմիջապես պետք է ընդունել Չիչերինի առաջարկը և ստորագրել պատրաստված ռուս-հայկական դաշմագրությունը, որով մախ ապահովված կլինենք Հայաստանի անկախության պաշտոնական ճանաչումը Խորհրդային Միության (Ռուսաստանի - Է. Ջ.) կողմից, և երկրորդ՝ թաթարաբնակ Նախիջևանի շրջանը կդառնար մեր հանրապետության անվիճելի հողամասը: Ինչ վերաբերում է Չանգեզուրի խնդրին, նրա վիճելիության պարագան համարում էինք զուտ ձևական և ժամանակավոր բնույթ ունեցող, որովհետև այդ խնդիրը լուծվելու էր տեղական բնակչության ցանկության համաձայն: Ղարաբաղի խընդրում, գտնելով հանդերձ Խորհրդային Միության առաջարկը միանգամայն անիրավացի, համամիտ էինք ժամանակավորապես համակերպվելու, ունենալով այն խորը համոզումը, որ Ղարաբաղի ազատասեր և ըմբոստ հայությունը վաղ թե ուշ պիտի միանար իր Մայր Հայրենիքին՝ Հայաստանի հանրապետությանը»²⁷: Սակայն այլ կարծիք էր պատվիրակության մախագահ Լևոն Շանթը: Վկայակոչելով կառավարության հրահանգը, ըստ որի պատվիրակությունը լիազորված չէր զիջելու Ղարաբաղը, նա պահանջեց մախ հարցում անել կառավարությանը և դրական պատասխանի դեպքում միայն ընդունել Չիչերինի առաջարկը: Իզուր անցան Տերտերյանի և Չարաֆյանի ջանքերը համոզելու Շանթին, որ Երևան դիմելը կձգձգի հարցը, իսկ այդ ընթացքում Ռուսաստանի դիրքը կարող է նորից փոփոխվել, որ բանակցություն վարող պատվիրակությունը պետք է որոշ ազատություն ունենա և գործի ստեղծված պայմաններին համապատասխան: Շանթը

²⁶ Նույն տեղում, էջ 32-33:

²⁷ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիվ 2, էջ 16:

անդրդվելի էր և որոշեց ծածկագիր-հեռագրով դիմել Երևան՝ համաձայնագիրը ստորագրելու համար կառավարության հավանությունը ստանալու նպատակով:

Տերտերյանի և Ջարաֆյանի գուշակությունը ճիշտ դուրս եկավ. Համո Օհանջանյանի կառավարությունը հարցումին պատասխանեց շուրջ մեկ ամիս հետո, որում ոչ միայն մերժում էր Չիչերինի նոր առաջարկությունը, այլև տարածքային նոր պահանջ էր առաջ քաշում այս անգամ դաշտային Ղարաբաղի մասին: Դա այնքան տարօրինակ էր ու զարմանալի, որ հայ պատվիրակները որոշեցին այդ նոր պահանջի մասին չհայտնել ոռւմներին. «Անչափ զարմանք պատճառեց մեզ մեր կառավարության նման հրահանգը,- գրում է Տերտերյանը,-քանի որ դաշտային Ղարաբաղի մասին մեր կողմից երբեք խոսք չէր եղել: Եվ այսօր հանկարծ նոր հարց էր հարուցվում: Հազար ու մի ենթադրություններ արինք ու վերջը եկանք այն եզրակացության, որ հաղթական դաշնակիցները ինչ-որ երաշխիքներ են տվել մեր կառավարությանը բուլղակիների հանդեպ, և մեր կառավարությունը՝ իրեն շատ զորավոր զգալով, արհամարհում է Ջանգեզուրի վրայով դեպի Նախիջևան արշավող Կարմիր բանակը և դաշտային Ղարաբաղի հարց հարուցանելով ցանկանում է Մոսկվայի բանակցությունները ձգձգել ու հետաձգել: Ստեղծված պայմաններում պատվիրակությունը բարվոք համարեց որևէ խնդիր չհարուցանել մեր կառավարության նոր առաջարկի մասին»²⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Որ Համո Օհանջանյանի կառավարությունը տարված էր պատրանքներով, չէր տեսնում, թե ինչ է կատարվում հանրապետության շուրջը ու չէր փորձում իրատեսական քաղաքականություն վարել, այլ անվերապահորեն հայացքն ուղղել էր Արևմուտքին, դա անառարկելի է, և այդ հանգամանքը արձանագրել են բոլոր ուսումնասիրողները: Եվ, իսկապես, 1920 թ. ամռանը անգլիական վերջին զինվորները հեռացել էին Անդրկովկասից, Ադրբեջանը վաղուց խորհրդայնացել էր, Վրաստանը հաշտության պայմանագիր էր ստորագրել Ռուսաստանի հետ, իսկ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը պատրաստվում էին Ջանգեզուրի վրայով մտնել Նախիջևան: Այսպիսի պայմաններում ո՞ւմ կամ ինչի վրա էր իր հույսը դրել Հայաստանի կառավարությունը՝ նման քաղաքականություն վարելով ու խուսափելով Ռուսաստանի հետ պայմանագրի ստորագրումից: Բայց մենք այն կարծիքին չենք, թե մոսկովյան բանակցությունների ձախողման պատճառը միայն Հայաստանի կառավարության՝ այդ վերջին պահանջն էր դաշտային Ղարաբաղի մասին: Ո՛չ, ինչպես տեսանք այդ պահանջի մասին Չիչերինին նույնիսկ չէր հայտնվել: Իսկ վերջինս էլ չէր սպասել մինչև Երևանից պատասխան ստացվի, այլ Բաքվի և Անկարայի ճնշման ներքո տեղի էր տվել և որոշել բանակցությունները փոխադրել Երևան:

Բանն այն է, որ հունիսի վերջերին կովկասյան կոմունիստները և Ադրբեջանի ղեկավարությունը ավելի ու ավելի էին մեծացրել ճնշումը Մոսկվայի վրա: Դա աներկբա հաստատում են արխիվային փաստաթղթերը: Միայն Օրջոնիկիձեն հունիսի երկրորդ կեսին վիճելի տարածքների հարցով երեք հեռագիր է ուղարկել Մոսկվա՝ Լենինի, Ստալինի, Չիչերինի հասցեներով, որոնցում պաշտպանում էր Ադրբեջանի իրավունքը Հայաստանի հետ վիճելի տարածքների հարցում: Իսկ հունիսի 29-ին Նարիմանովը ընդարձակ հեռագրով դիմեց Լենինին, որում ոչ միայն խոսվում էր վիճելի տարածքների մասին, փաստորեն մերժում Չիչերինի դիրքորոշումն այդ խնդրում, այլև այդ հարցը կապում Արևելքում հեղափոխական շարժումների հեռանկարի հետ: Ճիշտ է, այդ նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, Լենինին ուղարկած բացատրական գրության մեջ Չիչերինը մեկ առ մեկ հերքում էր

²⁴ Նույն տեղում:

Նարիմանովի տեսակետներն ու առաջարկությունները, ցույց տալիս, որ Աղբբեջանը հարևանների նկատմամբ «հարձակողական գործողությունների տակտիկա» է որդեգրել և «հավակնում է Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Շարուր-Ղարալագյազի գավառի վրա՝ Նախիջևանի, Օրդուբադի և Ջուլֆայի հետ միասին», որոնց «մեծ մասը փաստորեն գտնվում է Հայաստանի հանրապետության ձեռքին»: «Խլել Հայաստանից ինչ-որ մասեր և մեր ձեռքերով դրանք հանձնել Աղբբեջանին կնշանակեր կեղծ երանգ հաղորդել մեր ամբողջ քաղաքականությանը,- գրում է Չիչերինը: -Դա կխախտեր մեր քաղաքականության մասին պատկերացումը՝ որպես միանգամայն անկողմնակալ և օբյեկտիվ»²⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Չիչերինը ճիշտ էր հասկացել Աղբբեջանի ղեկավարության իրական նպատակները և փորձում էր դրանում համոզել նաև Լենինին՝ նրա միջոցով ազդելու Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության վրա: Դժբախտաբար ո՛չ կառավարության և ո՛չ էլ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի կազմում Չիչերինի պես մտածողներ համարյա չկային (Չիչերինը քաղբյուրոյի անդամ չէր): Ինչ վերաբերում է Կովկասում գործող բուլշևիկ ղեկավարներ Օրջոնիկիձեին և Կիրովին, պապ սրանք թեև հասկանում էին աղբբեջանական ղեկավարության ազգայնական նկրտումների ներքին ծալքը, բայց ղեկավարվելով «դասակարգային համերաշխության» սկզբունքով՝ պաշտպանում էին Աղբբեջանին, ինչն ավելի ու ավելի անպատկառ էր դարձնում Նարիմանովի խմբին ու նպաստում Չիչերինի վրա ճնշում գործադրելուն: Դա այնքան բացահայտ էր արվում, որ զգացել էին նաև հայ պատվիրակները: Հուլիսի 1-ին Երևան ուղարկած հեռագրում Շանթը նշում էր, թե «միակ դժվարությունը Աղբբեջանի սահմանն է, որովհետև Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել պայմանագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարությունը ընդունում է մեր պահանջները իրավացի, չի փափագում գոհացում տալ Խորհրդային Աղբբեջանի և հայ բուլշևիկների բոլոր բաղձանքներին, այնուամենայնիվ, վերջիններիս համառ պնդումների ազդեցության տակ պայմանագրի կնքումը դանդաղում է»³⁰:

Հ. Տերտերյանը ևս իր հուշերում նախնական համաձայնությունից Չիչերինի աստիճանական նահանջը և ի վերջո բանակցությունների խզումը՝ դրանց Երևան փոխադրելու պատրվակով, բացատրում է Աղբբեջանի ղեկավարության գործունեությամբ:

Նա գրում է, որ երբ Չիչերինը տեղեկացավ Աղբբեջանի պահանջների մասին, իրենց ներկայությամբ բարկացած բացականչեց. «Օհո՛, Ջուլֆան ու Նախիջևանն էլ են ուզում, շատ են երես անել»³¹:

Սակայն կար մի ուրիշ պատճառ ևս, որի մասին ոչ Շանթը և ոչ էլ Տերտերյանը այդ օրերին իմանալ չէին կարող: Խոսքը քեմալական Թուրքիայի մասին է, որի տարածքային հավակնությունների մասին մինչ այդ Չիչերինը պատկերացում չուներ (դա պարզ երևում է հունիսի 3-ին Անկարա ուղարկած նրա նամակից) և կարծում էր, թե Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու միջոցով հնարավոր կլինի լուծել թուրք-հայկական կնճիղը: Հուլիսի 4-ին նրա այդ հույսերը ի դերև ելան. այդ օրը Մոսկվայում ստացվեց Անկարայի կառավարության արտգործկոմիսար Բեքիր Սամի բեյի նամակը, որտեղ առաջին անգամ պաշտոնապես տեղեկացվում էր, որ իր կառավարությունը ընդունում է Ռուսաստանի միջնորդությունը հայ-թուրքական կնճոխի հարցում, բայց

²⁹ «Правда о Нагорном Карабахе» (материалы и документы). Ер., 1989, с. 96-99.

³⁰ «Մշակ», 17 հուլիսի, 1920:

³¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1954, քիվ 2, էջ 15:

միաժամանակ ավելացվում էր, որ սահմանազատման հարցում իրենք կանգնած են Բրեստ-Լիտուսկի և Բաթումի պայմանագրերի սկզբունքի վրա³²: Իսկ դա նշանակում էր, որ Անկարան ոչ միայն չի ցանկանում ոչ մի թիզ զիջել Թուրքահայաստանից, այլև հավակնում է նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքի շուրջ կեսին (Կարսի մարզին): Ուրեմն, Շանթի պատվիրակության հետ բանակցությունների շարունակումը դառնում էր անհեռանկար, հարկավոր էր հետաձգել այն, սպասել Անկարայի պատվիրակության Մոսկվա ժամանելուն (այդ մասին ևս հայտնվում էր Բեքիր Սամի բեյի նամակում) և հետո որոշել անելիքը: Հենց այդ օրերին էլ (ըստ Տերտերյանի՝ հուլիսի սկզբին) Չիչերինը և Կարախանը նորից հայ պատվիրակներին հրավիրում են տեսակցության և կարճատև զրույցից հետո հայտնում, որ որոշվել է վիճելի համարվող տարածքների և հատկապես Չանգեզուրի ազգաբնակչության կարծիքի ուսումնասիրման և նրանց ճակատագրի վերջնական լուծման նպատակով Բ. Լեգրանի գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն գործուղել և ընդհանրապես բանակցությունները փոխադրել Երևան: Կարծում ենք՝ ընթերցողն էլ կընդունի, թե որքան կեղծ է հնչում «վիճելի համարվող տարածքների» կարծիքի ուսումնասիրման վերաբերյալ պատճառաբանությունը: Այդ ինչպե՞ս պետք է կարծիք ուսումնասիրվեր. արդյո՞ք հանրաքվեի միջոցով, և ո՞վ դա պետք է աներ այնպիսի տարածքներում, որտեղ ազգամիջյան կոիվները այդպես էլ չէին դադարում: Որ Չիչերինը անկեղծ չէր, դա հասկացան նաև հայ պատվիրակները, հասկացան ու դժգոհ մնացին, քանի որ դրանով արդեն պայմանագրի ստորագրումը հետաձգվում էր անորոշ ժամանակով: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև այն փաստը, որ այդ օրերին Կովկաս ուղարկված և ոչ մի հեռագրում Չիչերինը վերը նշած պատճառաբանությունը չի հիշատակում: Այսպես, հուլիսի 19-ին Թիֆլիս՝ Բ. Լեգրանին ուղարկված հեռագրում Չիչերինն ասում է, թե «հայկական պատվիրակության հետ բանակցությունները կանգ են առել մեռյալ կետի վրա: Չեր առաջարկը, որին Ադրբեջանը համաձայն է, փաստորեն այն է, որ Ղարաբաղը անցնում է Ադրբեջանին, իսկ Չանգեզուրը ճանաչվում է վիճելի...: Մնացածը մնում է Հայաստանին, անընդունելի է հայկական պատվիրակության համար: Դրա համար էլ այդ հարցը կարող է լուծվել միմիայն Հայաստանի կառավարության հետ անմիջական բանակցություններում: Պատվիրակությունը Մոսկվայում իրեն լիազորված չի համարում այդպիսի տարածքային զիջումներ անելու: Այդ ուղղությամբ նրանց հետ այստեղ բանակցություններն անհուսալի են: Մենք ամեն ինչի պետք է հասնենք Հայաստանում»³³: (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Այսպիսին է Մոսկվայան բանակցությունների ձախողման չիչերինյան պատճառաբանությունը: Ընդունելի՞ է այն, թե՞ ոչ. դա բոլորովին այլ հարց է: Այլ հարց է նաև այն, թե ինչ նպատակ էին հետապնդում Հայաստանում և ինչի պետք է հասնեին: Ինչ վերաբերում է մեզ հետաքրքրող խնդրին՝ Նախիջևանի պատկանելության հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշմանը, ապա ինչպես վերը քննարկված բանակցություններում, այնպես էլ հետագայում, չնայած Ադրբեջանի թափած ջանքերին, այն մնաց անփոփոխ. Մոսկվան Շարուր-Նախիջևանը համարում էր Հայաստանի անբաժանելի մասը: Եվ թեև ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսում այդ հարցը լուծվեց ոչ թե Հայաստանի, այլ Ադրբեջանի օգտին, ապա դա արդյունք էր ոչ թե Ռուսաստանի դիրքորոշման փոփոխման, այլ քեմալական Թուրքիայի վարած հակահայկական հետևողական քաղաքականության: Այդ հարցը ևս առանձին ուսումնասիրության խնդիր է:

³² Տե՛ս «Документы внешней политики (ДВП) СССР», т. 2, М., 1958, էջ 556:

³³ Է. Ա. Չոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

Э. А. ЗОГРАБЯН - Нахичеванская проблема на Московских русско-армянских переговорах 1920 г. - После установления советской власти в Азербайджане (апрель 1920г.) армяно-азербайджанские отношения ещё более обострились. Используя присутствие XI Красной армии, Азербайджан начал говорить с Арменией языком ультиматума, пытаясь решить спорные территориальные вопросы в свою пользу. Вопросы территориального разграничения между Арменией и Азербайджаном были обсуждены на Московских русско-армянских переговорах летом (июнь-июль) 1920 г. Архивные материалы, а также "воспоминания" члена армянской делегации А. Тертеряна показывают, что правительство России не было склонно удовлетворить территориальные притязания националистически настроенных бакинских руководителей. Выдвинув в начале переговоров схему разделения спорных областей "Карабах - спорный, Зангезур и Нахичевань - Армении", Наркоминдел Г. Чичерин затем под давлением азербайджанских руководителей вынужден был отступить и во второй половине июня предлагал новую схему "Карабах - Азербайджану, Зангезур - спорный, Нахичевань - Армении". Однако и эта схема не была реализована: Азербайджан и Турция (кемалистская) настаивали на неподписании договора с Арменией и в начале июля переговоры были прерваны с тем, чтобы возобновить их уже в Ереване. Несмотря на такой исход, эти переговоры убедительно показывают, что летом 1920 г. Москва твёрдо стояла на том, что Нахичеванский край есть неотъемлемая часть Республики Армения.